

Kovács Gábor A VOLGAI LOVAS ESETE AZ OROSZ MEDVÉVEL, A GALL KAKASSAL ÉS AZ ANGOL BULDOGGAL

Mert hát mi is a magyar? A 18. század elején, Stájerországban festett stájer néptábla, a *Völkertafel* összeállítóinak nemigen volt kétségük, hogy tudják-e a pontos választ a manapság ismét gyakorta hallható kérdésre. A különböző európai népek képviselőit jellegzetesnek tartott ruházatukban megörökítő tábla egyfajta koordinátarendszer, amelyben a különböző nációk aszerint kapják meg a maguk helyi értékét, hogy milyen tulajdonságokat társít hozzájuk az összehasonlító tipológia szerzője, aki a spanyolokat, a franciákat, a taljánokat, németeket, angolokat, svábokat, lengyeleket, magyarokat, muszkákat, törököket és görögöket veti össze. Mai szemmel két furcsaság is feltűnik. A szerző külön népként tárgyalja a németet és a svábot, a törököt és a görögöt pedig egy rubrikába teszi.[1]

a sztereotípiák

A *Völkertafel* persze nem elvont tudományos spekuláció eredménye. A nemzeteknek tulajdonított vonások, melyek az illető náció karakterét kirajzolják, sztereotip jellegűek. Ilyesfajta tipológia iránti szükséglet akkor merül fel, ha rendszeres az idegenek közötti találkozás. Nagyon is gyakorlati az igény: a sztereotípiák az eligazodást szolgálják, hogy mi várható a kocsmába vagy fogadóba toppanó taljántól, muszkától vagy magyartól – a táblát ugyanis ezeknek az intézményeknek a falára függesztették ki.

A sztereotípiák keletkezése és megerősítése szükségképpen esetleges: nagymértékben függ attól, hogy milyen szituációban következnek be a különböző etnikumok és az általuk képviselt kultúrák közötti találkozások. Háborúban nyilván más tapasztalatokra lehet szert tenni az idegenről, mint békeidőben vagy egy vallási esemény során, egy mise vagy zárandoklat alkalmával. A már működő, bejáratott sztereotípiák átalakulása lassú folyamat: ezek ugyanis a tapasztalati anyag értelmezését segítő gondolati sémák: a gondolkodás ökonómiaja vagy tehetetlensége folytán nagyszámú és hosszabb időn át rendszeresen visszatérő tapasztalatra és megváltozott történelmi szituációra van szükség, hogy felülvizsgálatukra sor kerüljön, s helyüket újak foglalják el. Ha lassan is, de ez időnként azért bekövetkezik. Ha összehasonlítjuk a középkori angolokról kialakított korabeli sztereotípiákat a 19. és 20. századiakkal, érzéki, iszákos, bővérű és szenvedélyes nép képe áll szemben a kimért, hűvös, racionálisan viselkedő angol figurájával.[2]

A 18. századi stájer néptábla magyarság-képe nem túlságosan hízelgő: a magyarokhoz társított sztereotípiák jórészt negatívak. A magyarok hűtlenek, kegyetlenek, vérszomjasok, lázadó természetűek, fölöttebb hajlamosak az árulásra, ezenfelül hanyag naplopók, szerény értelmi képességekkel. Leginkább a farkashoz hasonlatosak. Ezt a sok rosszat aligha ellensúlyozza jártasságuk a latin nyelvben, illetve hogy a tipológia kiemeli a magyarok földjének gazdagságát – ez utóbbi nem karaktervonás, hanem természeti adottság. A néptábla legalsó rubrikája összeveti a népeket: miképpen végzik be földi pályafutásukat. A háborúkedvelő francia csatában, a zendülésre hajlamos magyar kard által vész el, míg az iszákos németnek a bor okozza vesztét, ám hogy a lengyel miatt éppen az istállóban végzi, homályban marad.

feltűnően negatív kép

Vajon mi indokolta a korabeli magyarokról festett feltűnően negatív képet? Mindenekelőtt a korábbi két évszázad sajátos történelmi szituációja; ebben a háborús konfliktusok túlsúlyban voltak a békeidőszakokkal szemben. Stájerország éppen útjába esett az erdélyi fejedelmek és a kuruc csapatok időszakos betöréseinek. A déli részén húzódtott az útvonal, amelyen a magyarországi marhacsordákat Itáliába hajtották, s a marhahajcsárok aligha képviselték a maga után kedvező benyomást hagyó embertípust.[3]

Aba-Novák Vilmos: Park

De a negatív sztereotípiák megerősítéséhez nem feltétlenül szükséges hosszan tartó háború. A jellemzés, amelyet egy 12. századi francia zarándok Santiago de Compostelába vezető zarándoklatáról beszámolva ad a navarraiakról, bizonyítja, hogy ez igencsak lehetséges békeidőben, kifejezetten spirituális célzatú esemény – egy zarándokút – keretei között is.[4] A navarraiakról a francia külső megjelenésüket és morális kvalitásaikat tekintve is a lehető legrosszabb képet festi. Rongyos öltözéket viselnek, nyelvük, mint a kutyaugatás, rosszarcúak, magaviseletük barbár és visszataszító. Étkezéskor nem használnak kanalat, kezüket merítik a közös edénybe, s nem riadnak vissza semmiféle gaszág elkövetésétől. Hitetlenek, iszákosok, vérszomjasok, mindenféle gonoszságra készek, s persze – kell-e mondani? – gyűlölik a jámbor franciákat. De hát ez nem is csoda – teszi hozzá rosszmájúan a szerző –, hiszen már a leszármazásuk is fölöttébb kétes. Azoknak a skótoknak a fattyai, akik Julius Caesar idején megerőszakolták a helybeli nőket; így alakult ki ez az utálatos népség. Előszeretettel közöszlnek állatokkal: ezért van olyan navarrai, aki nem átal az öszvére farára erényövet erősíteni. Mindamelltt van néhány jó tulajdonságuk is: rátermett harcosok, akik kötelességtudóan befizetik az egyházi tizedet és naponta járnak templomba.[5]

vigasztalan jelen

Hasonló etnikai sztereotípiákat szép számmal találhatunk a legkülönbözőbb antik vagy középkori szövegekben, a saját és az idegen etnikumok jellemzésére. A különbség, hogy amikor saját közösségét jellemzi valaki, inkább a pozitív vonások dominálnak, kivéve, amikor a szerző népe aktuális állapotát azért festi sötét színekkel, hogy még kirívóbb legyen a kontraszt a vigasztalan jelen és a régmúlt dicsősége között. A népek jellemét több tényezőtől vezetik le, a nemtelen származástól az éghajlati és földrajzi viszonyokig. A korai modernitásban aztán egyre gyakrabban merül föl a gondolat, hogy egy adott politikai berendezkedés meghatározó az illető nép jellemére, és fordítva: az illető nép karaktere dönti el, melyik kormányzati forma a leginkább megfelelő számára.

A modernitás viszonyai között – a nemzetépítés dinamikájából következően – a régtől ismert sztereotípiák új fogalmi

keretbe kerülnek: a felvilágosodás korában kialakuló progresszivisták szemléletmódjában értelmezik át ezeket. Európa nemzetek közössége, ahol minden nációnak megvan a maga sajátos nemzeti karaktere, s már nem kerülhető meg a kérdés, hogy ez mennyiben felel meg a modern világ elvárásainak. A 18. század végétől Kelet-Közép Európában egyre erőteljesebben fogalmazódik meg az elmaradottság-élmény; az ebből táplálkozó felzárkózási igény összekapcsolódik nemzetkarakterológiai spekulációkkal.[6] A nemzet sanyarú állapotának víziójához gyakorta degenerációs elmélet társul. A bajok oka a nemzet régi erényeinek elhalványulása – Berzsenyi híres versében a rút szibarita váz képe erre utal –, ami kiindulópontul szolgálhat a feltétlenül szükséges reformokhoz. Ám kezdettől jelen van a másik elgondolás is, létezik változatlan nemzeti karakter, s a szükséges változtatásoknak ezzel összhangban kell történniük; a reformok bevezetésénél erre tekintettel kell lenni.

Az első világháborút követő évtizedek válsága a maga „minden Egész eltörött” életérzésével valójában a modernitás 19. századi formájának krízise volt: hitelét veszítette a korlátlan haladás víziója.[7] A szabadversenyes kapitalizmust bevezetni akaró gazdasági modernizáció, az emancipációt célul kitűző társadalmi modernizáció és a képviselői demokráciára törekvő politikai modernizáció hármasságára épülő modern világ képe már korántsem olyan kívánatos, mint a nagy világégés előtt. Számos kortárs szerint éppen ezek a célkitűzések vezettek a katasztrófához.

Megváltozott az Európa-kép: a nyugat-európai nemzetek – mindenekelőtt az angolok és a franciák – által bejárt fejlődési pálya már nem tetszett Kelet-Közép-Európának. A lineáris-progresszivisták történelemképet felváltó ciklikus koncepciókban az angolok és a franciák gyakorta túlfejlődött, öreg, életerejüket veszített nemzetekként jelennek meg, akiktől nem várható a válságba süllyedt földrész megújítása. Olyan alternatív modernitás-vízió sejlik föl, amelybe jól beilleszthető a – többnyire erősen kultúrkritikai fogantatású – nemzetkarakterológia.[8] A weimari Németország ebben kulcsszerepet játszik.[9] Az ún. konzervatív forradalom gondolkodóinak egyik legfőbb problémája, hogy fölrajzolható-e olyan poszt-kapitalista és a kiüresedett politikai demokráciától eltérő politikai opciót nyújtó modernitás, amely megfelel a német nép sajátos karakterének. A gondolat kelet-európai perspektívából nézve különösen vonzó, hiszen azzal kecsegtet, hogy a nyugat-európai modernizációs minták szolgálai másolására kárhóztatott régió – kikerülve a zsákutcának bizonyult nyugat-európai utat – egyszeriben az európai fejlődés élvonalába ugorhat: életerős, el nem használt vitalitással teli, fiatal nemzetei eljátszhatják a fejlődés fáklyavivőinek irigyelt szerepét.

meghökkenően elismerő

A korszak látszólag leíró jellegű nemzetkarakterológiai koncepciói többnyire tágabb modernitás-kritikába ágyazódnak. A Magyarországon jól ismert, s a korabeli Németországban népszerű filozófus, Hermann von Keyserling gróf 1928-as könyve, az *Európai színekép* jól példázza ezt a tételt. A szerző közel ötszáz oldalon ad átfogó nemzetkarakterológiai tablót az európai nációkról, a Balkántól Skandináviáig. Kirívóan nagy terjedelemben tárgyalja a magyarokat: a németekkel foglalkozó fejezet után ez a második leghosszabb tematikai egység a kötetben. Meghökkenően elismerő képet rajzol a magyar nemzet karakteréről. Vajon miért?

Aba-Novák Vilmos: Vurstli

A válasz a szerző politikai-világnézeti alapállásában keresendő. A nemzetkarakterológiai koncepció ugyanis a konzervatív ihletésű modernitáskritikából nő ki. Alaptézise, hogy a haladás korszaka véget ért, s Európának azok a népei, amelyek ebben a periódusban a kontinens irányadó nemzetei voltak – az angol és a francia –, megöregedtek, elfáradtak, át kell adniuk helyüket a kontinens még el nem használt, fiatal nemzeteinek. Keyserling 'hazabeszél': a németet is ezek közé sorolja. Németországnak – fejtegeti – vezető szerepet kell játszania az új Európában. Első hallásra ez a Spengler-féle Imperium Germanicumra hajaz, ám itt nem agresszíven imperialista koncepcióról van szó: Keyserling szerint Németországnak békés történelmi küldetése van: az univerzalizmust kell képviselnie a megújuló kontinensen, mintegy Európa lelkiismeretévé kell válnia.[10] A haladás korszakában túlracionalizálódott és elmechanizálódott, lélektelenné váló Európa – a motívum a korabeli kultúrkritika elmaradhatatlan tartozéka – regenerációjában. A lélekkel felruházás fontos princípium. A német polgárnép, ám arisztokrata vezetésre van szüksége. Ezt a szerepet a német arisztokrácia már nem tudja eljátszani, ezért van szükség az új német elitre.[11] Itt jönnek a teóriába az alkatilag arisztokratának gondolt népek: a spanyol és a magyar, és itt válik érthetővé a

magyarokról festett rendkívül pozitív kép, melynek modellje a magyar arisztokrata. (A német szerző által írottak úgyszólván tételszerűen támasztják alá a fiatal Bibó – Keyserlinget név szerint is említő – tézisé a külföld magyarságképéről, mely szerint a korabeli, egyébként meglehetősen alakatlan, széteső közösségi formákban létező magyar társadalom csoportjai közül a külföldi szemlélő számára egyedül a magyar arisztokrácia képes jól körvonalazott, határozott karaktert megjeleníteni.[12]) Más kérdés, hogy ebből lehetséges és jogosult-e az egész magyarságra érvényes megállapításokat tenni. Az eljárás fölöttébb problematikus: ám Keyserling pontosan ezt teszi. Az esetlegességen túl, hogy saját társadalmi pozíciójából adódó személyes tapasztalatokat mindenekelőtt magyar arisztokrátákról szerzett, felmerül: miképpen tudunk hiteles képet alkotni egy nép vagy nemzet karakteréről. Keyserling állítja, hogy ilyesféle ismeret valamely náció jellegzetes, reprezentatív egyedeinek megismerése révén lehetséges. A nemzetkarakterre olyan intuitív megismerés révén lehet szert tenni, amely természetét tekintve artistikus; különbözik a leíró, induktív-empirikus ismerettől. Közvetlen értelem-megragadásról van szó, a láthatót úgy jelenítjük meg, hogy közben feltárulkozzon belső jelentése.[13] A koncepciót a korabeli szellemtudományos típusalkotás módszere ihlette; a végeredmény a bevett sztereotípiák értelmezéséből összegyúrt nemzetkarakter. Ez nemcsak Keyserling esetében volt így. A különböző nemzetkarakter milyenségét erősen meghatározza a szerző aktuális ideológiai–politikai–kulturális konstellációban elfoglalt helye; ez többnyire annak a modernitáskritikai attitűdnek a következménye, amely mindig a spekulációk hátterében található.

Keyserlingnél a magyarság Európa fiatal, még elhasználatlan, vitális energiákkal rendelkező népeinek egyike, olyan történelmi korszakban, amelyben Európa krízisben van. A haladás és egyenlőség korszakának csődje történelmi lehetőséget teremt a fiatal népeknek és fordítva: egy új Európa számára ezek a nációk hozhatják a szükséges regenerációs erőt. Az ilyesfajta koncepciók nagyon szimpatikusak voltak a kelet-európai gondolkodók körében: elég a magyar Németh Lászlót említeni; a harmadikutas román, bolgár szerzők hasonló következtetésekre jutnak.[14]

igénylik az egyenlőtlenséget

Keyserling eszménye egy premodern társadalom, egyenlőtlen társadalmi pozícióban levő csoportokkal. Nézete szerint ennek modernizált változatára volna szükség, hogy megszűnjön a válság. A magyarság azért fontos számára, mert úgy véli, még nem fertőzte meg az egyenlőség gondolata. A magyarok elfogadják az arisztokrácia vezető szerepét, mi több, büszkék uraikra, nem irigykednek rájuk, természetesnek tartják, igénylik az egyenlőtlenséget. Az arisztokrácia tehát a természetének megfelelő szerepben van, s az olyan tipikusan magyar nemzeti sajátosságok meglétének, mint a nagylelkűség, az adakozókedv és az áldozatkészség, ez a társadalmi csoport a garanciája.[15] Aligha kell bizonygatni, hogy aki a húszas évek végén így vélekedett Magyarországról, nem ismerte a valódi körülményeket, nem lehetett tisztában azzal a társadalmi forrongással, ami épp ekkoriban vezetett olyan alapvető társadalmi változásokat követelő mozgalmak fölemelkedéséhez, mint az ország állapotát feltárni akaró, szociográfiából kinövő népiek.[16]

Keyserling magyarság-képe végső soron a keleti, hódító nép egzotikus sztereotípiájára alapozódik. Olyan motívum ez, amely – mint *auto-sztereotípiá* – a középkor óta meghatározó eleme a magyar nemesi elitek önképének. Az ország modernizációját célul kitűző 19. század eleji reformmozgalom nagy alakja, Széchenyi István ezért adja reformokat körvonalazó könyvének *A Kelet népe* címet. A magyar keleti alkatú népként jelenik meg, amely képes valami újjal gazdagítani a népek nagy családját.[17] Ehhez reformok szükségesek, amelyek megfelelnek a sajátos karakternek: belőlük kell kinőnie a modern Magyarországnak.

A keleti nép sztereotípiát a század végén, 1896-ban – egészen más konstellációban, a kiegyezés utáni kettős monarchia légkörében – Beöthy Zsolt könyvének első soraiban a volgai lovas mitikus képe jeleníti meg. Megelőlegezve a háború utáni magyar nemzetkarakterológia egyik központi elemét jelentő *Kelet–Nyugat* antinómiát:

„Az ősidők homályából egy lovas ember alakja bontakozik ki szemeink előtt, amint a Volga melléki pusztán nyugodtan áll és figyel. Hegyes kalpagjában, párdúc kacagányában, izmos dereka mintha oda volna növe apró lovához. Sas-szemeivel végigtekint a végtelennek tetsző síkon, mellette minden részletét élesen megvilágítja a nap fényes korongja. Nyugodt; nem fél és nem képzelődik; csak az tartozik rá, amit lát, s a pusztai képeken és erős világításban edzett szeme mindent világosan lát, amit emberi szem egy pontról láthat. Tegze vállára vetve; perzsa kardja oldalán: lesi az ellenséget. Ha csak egypáran lesznek, szembeszáll velük; ha csapatostul jönnek, hírt visz a többieknek. Ezekért, a többiekért vigyáz és el van szánva mindenre.”[18]

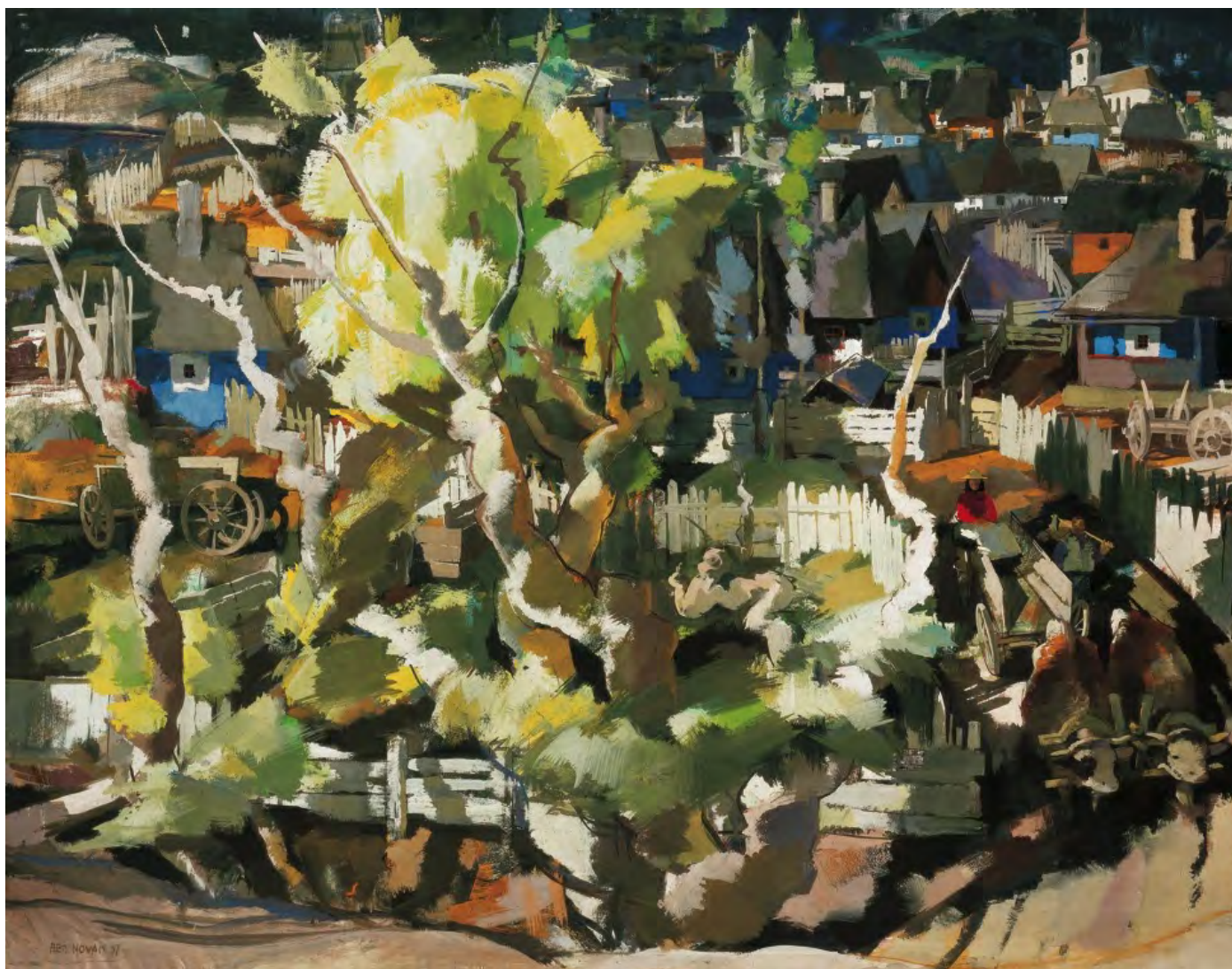
A következőkben vegyünk szemügyre három, nagyon különböző magyar szerzőt! Összeköti őket, hogy nemzetkarakterológiai koncepciójukban fontos szerepet játszik a *Kelet–Nyugat* oppozíció: Prohászka Lajost, Karácsony Sándort és Hamvas Bélát. A legszembetűnőbb – s ez már önmagában is kétségeket ébreszt a

nemzetkarakterológia tudomány mivoltát illetően –, hogy mennyire eltérő következtetések levonására ad alkalmat a sztereotípa, amelyet konstruált, ideológiai jellege miatt élesen bírál a kortárs Fülep Lajos egyik 1935-ös írásában.[19]

a magyar karakter

Prohászka Lajos – az egyetlen szakfilozófus hármójuk közül – a húszas évek végén írt, a harmincas évek második felében publikált, s a korabeli magyar közéletben nagy vitát gerjesztő könyvét, *A vándor és bujdosó*t sok tekintetben a korabeli német kultúrkritika mintái inspirálták. A keyserlingi haladás-kritika, a modernitás lélektelenné vált és szellemtelen világának bírálata, az öreg és fiatal népek kettőssége nála is megvan. Módszerét meghatározza a szellemtörténeti kiindulópont. A karakter által determinált viselkedést aztán egy-egy domináns sajátossággal írja le: így lesz az angol *telepes*, a francia *stilizátor*, a német *vándor*, a magyar pedig *bujdosó*. A magyar karaktert a némettel veti össze. Megállapítása, hogy a két nép sorsa összefonódik,[20] a húszas évek végén még ártatlannak tetszik, ám a könyv 1936-os megjelenése idején, egészen más politikai helyzetben, a Harmadik Birodalom árnyékában óhatatlanul minden mást jelent. Az ellenvetések felróják, hogy módszere túl németes. Amikor 1941-ben Szekfű Gyula tető alá hozza a *Mi a magyar?* című tanulmánykötetet, szerkesztői koncepcióját egy ellenkönyv megírásának szándéka, egy igazán magyar nemzetkarakterológia megalkotásának igénye határozza meg.

Aba-Novák Vilmos: Magyar hegyi falu

A magyar karakternek a nomád múltból eredő jellegzetessége nemcsak a harc, a küzdelem ethosza, hanem egyfajta befelé fordulás, önelégültség, Prohászka kifejezésével *finitizmus*. Ezek ugyanúgy obligát közhelyei a korabeli nemzetkarakterológiáknak, mint a szalmaláng vagy a pártviszály. Már Szekfű is ezeket emeli ki – Széchenyi István kritikáját felidézve – a *Három nemzedékben* a magyar karakter sötét oldalaként.[21] Prohászkanak mindenesetre

alkalmat adnak a nemesi mentalitás bírálata: amiket ugyanúgy az „úrfajta” gondolkodás következményeinek tart, mint a magyar közéletet mérgező oligarchikus hajlandóságot vagy az alkalmazkodásképtelen tradicionalizmust, ami Magyarországon lehetetlenné tette az organikus fejlődést. A magyarság története így állandó újrakezdésekkel tarkított, folyamatosságihiányos. Magyarországon a polgári életforma nem volt képes kiszorítani az oligarchikus struktúrákat,[22] a magyar történelem másképpen alakult, mint a polgárosodott nyugat-európai. Ebből a megállapításból sokféle következtetés levonható: hogy valamiképp meg kell próbálni behozni a lemaradást; ez történhet forradalommal vagy reformok útján. De következhet ebből, hogy Magyarországon a nyugati modellek – mivel nem egyeztethetők össze a sajátos magyar nemzetkarakterrel – nem működőképeseek, másféle utat kell keresni. Prohászka – jóllehet az oligarchikus magyar társadalmi és politikai élet leírása nem nélküli a kritikai élt – idegenkedik a nyugat-európai mintáktól. Keyserlinghez hasonló következtetésre jut: az európai krízisből éppen a magyarhoz hasonló fiatal és elhasználatlan népek húzhatják ki a kontinenst. A Szent Korona-tant tartja olyan magyar történelmi teljesítménynek, amely nem történelmi kövület, hanem nagyon is aktuális a szakrális dimenzióját veszített Európa számára.[23]

magyar mizéria

Karácsony Sándor a maga nemzetkarakterológiai koncepciójában említi Prohászka könyvét: nézete szerint a karakterológiai spekulációk eddig nemigen tisztázták, mi a magyar, s többnyire megalapozatlan, esetleges következtetésekre jutottak, egymásnak is ellentmondó magyarságképeket festettek. A Kelet–Nyugat oppozíciót ő nyelvfilozófiai dimenzióba helyezi.[24] A magyar nyelv – az alárendelő szerkezetekben fogalmazó indoeurópai nyelvekkel szemben – a mellérendelő mondatstruktúrák dominanciájára épül. Márpedig a nyelvi forma alapvetően meghatározza egy nép életét, a társadalmi és politikai intézményektől a morális világgépig és a kulturális formáig. Úgy véli, a magyarság a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepre predestinált, hogy a nyugati tartalmakat keleti formákban fejezze ki.[25] A mellérendelő nyelvi szerkezetek következtében a magyar lelki alkat ösztönösen demokratikus: nem akarja uralni a másik embert; elismeri azt konkrét valóságában, igényeivel és jogosultságaival egyetemben – vonja le Karácsony a maga, a Prohászka-féle oligarchikus képet elutasító következtetését. Értelmezésében a magyar mizéria fő oka, hogy ez a demokrata habitus – a magyar társadalom bezárkózó, kasztokra tagolódása miatt – csupán mikroszinten tudott intézményesen megjelenni: csak református egyházközségekben találhatóak a szabadság kis körei, amelyekre – szerencsésebb történelmi konstellációk érvényesülése esetén[26] – az egész magyar társadalom épülhetett volna.[27]

Hamvas Béla a Prohászka-féle nemzetkarakterológiai teóriáról nagy elismeréssel nyilatkozik: Prohászka könyvét a magyar sorstudományt megalapozó műnek tartja, olyan munkának, amely ötvözte a szellemtörténeti, kultúrmorfológiai és egzisztenciálfilozófiai megközelítést. Nehéz eldönteni, hogy Hamvas értékelése Prohászkaról, vagy inkább önmagáról szól-e, hiszen nemzetkarakterológiáját ugyancsak sajátos kultúrkritikai elméletből kiindulva fejti ki. Hamvas sohasem kívánt beilleszkedni az akadémiai diszciplínák keretei közé; enciklopédikus műveltségét és szerteágazó érdeklődését nem állította szaktudományos célok szolgálatába. Nézetei különben is sokszor módosultak. Török Endre *szakrális metafizikának* nevezi a hamvasi életművet. Kiindulópontja, hogy az emberiség történelme válságtörténet, s az első világháború utáni évek krízise csak annyiban új fejlemény, hogy a modern emberiség ráébred a válság tényére. A válságot Hamvas a korabeli kultúrkritikából kölcsönzött elemekkel értelmezi: az emberi egzisztencia elveszíti azt a szakrális dimenziót, amelyben egyedül lehetséges a teljesség megvalósítása, az autenticitás. Az emberiség története a profanizáció története: a modern, profanizált létállapotban elfelejtődik az ősi szent könyvekben írásba foglalt szakrális bölcsesség, csak a hiteltelen létmód marad. A modern politikai demokrácia a szakrális létezés rendjében megalapozott, szellemi vezetőkre, harcosokra, kereskedőkre és dolgozókra tagozódott indoeurópai kaszt-társadalom felbomlásának eredménye: egy szakrális gyökereit elveszített társadalom sikertelen kísérlete a pseudo-forma megteremtésére.

Hamvas a *genius loci* antik fogalmát használja: a táj szelleme meghatározza az ott élő nép karakterét. Egy szellem- és kultúrföldrajzilag összetett országban, mint a felbomlás előtti Nagy-Magyarországon, a magyar karaktert öt regionális karakter – a Hamvas-féle öt génusz[28] – összhangjából kellett volna kialakítani, s hogy nem sikerült, végeredményben ez vezetett a széthulláshoz. Saját karaktere volt itt Délnek, Nyugatnak, Északnak (a Felvidék), Keletnek (az Alföld) és Erdélynek. Hamvasnál a Kelet–Nyugat ellentét ebben a koncepcióban nyeri el a maga helyi értékét. Amikor nyugati génuszról beszél, nem az aktuálisan létező – s nézete szerint mély válságban lévő – modern nyugati civilizációra, inkább a középkori nyugati kultúra szellemiségére gondol. Mindenesetre a Nyugat ellen lázadó, a korabeli nemzetkarakterológia obligát motívumának számító, lovas-nomád gyökerűnek mondott, szabadságvágytól hajtott keleti génuszról roppant kritikusan nyilatkozik. Az esetlegesség világa ez, összefüggés és élő tradíció nélkül, eltelve a nyugati civilizáció iránti felületes ellenszennvel:

„(...) Nyugat a történetben él. Kelet ehhez képest az eszméket összefüggés és következetesség nélkül gondolja el, fantazmaszerűen úgy, hogy a megtett lépéssel a pillanat elmerül és nem marad a jövő bázisa, ezért nem növekszünk és nem érlelődünk. (...) Mindenki és mindig és mindent újra kezd. (...) Minden mindig a legelső lépést teszi és ennek a lépésnek nincs folytatása. (...)

Minden civilizáció bírálható. Ennél jobban ma, a nyugati civilizáció válsága idején, amikor a bíráló olyan hatalmas arányokat öltött, semmit sem tudunk. De a bírálóknak, ha semmi egyéb, mint tehetetlen érzelmi tiltakozás, semmi értelme. Valószínű, hogy amiért Kelet Nyugatot gyűlöli, annak reális alapja nincs. A nyugat-gyűlölet merő kivetítés eredménye. (...) Rosszul kormányzott népekben törvényszerűen kialakul valamely fantazma, amely saját elégedetlenségét és a rossz kormányzat következtében elviselt szenvedéseit valamely más szocialitásra vetíti ki, és eszeveszetten gyűlöl még olyan kollektív csoportot is, amelynek szenvedése felkeltésében semmiféle szerepe nincs.”[29]

dzsenti-kritika

Magyarországon – a hamvasi teória szerint – a modernitás válsága összefonódik a speciálisan magyar krízissel. Igaz, hogy a modern nyugati civilizáció formátlan tömegtársadalmat – Hamvas terminológiájában: kasztalan csandala csőcseléket – eredményez; de Nyugaton legalább kísérletek történtek az új szellemi társadalomvezető elit (a brahminok kasztja) újratemetésére. Magyarországon a helyzet súlyosabb, itt kezdettől a harcosok (ksatriák) kasztja bitorolja az irányítást. Nem nehéz a gondolatmenetben felismerni az ezoterikusan fogalmazott dzsenti-kritikát. Hamvas egyébként elutasítja a nacionalizmust: a formátlan tömegtársadalom válságtünetét látja benne. A történeti Magyarországgal összekapcsolt öt génusz-teóriájából sem von le irredecent konklúziókat, a hajdanvolt ország számára mindenekeelőtt szellemi egység.

Aba-Novák Vilmos: Kompátelés a Tiszán

A két háború közötti nemzetkarakterológia, illetve a Kelet–Nyugat oppozíció tulajdonképpen a *polgárosodás* problematikáját vetette fel. A világnézetileg különböző szerzők, mint Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Németh László, Erdei Ferenc, Prohászka Lajos, Karácsony Sándor, Hamvas Béla ezt a kérdést járták körbe, más-más terminológiával, eltérő konklúziókra jutva. A Szabó Dezső-féle ún. tősgyökeres, magyar etnikumú polgárság eszméje jól harmonizál a korszak etnoprotecionista társadalmi közhangulatával és politikai légkörével. A különféle harmadikutas modernizációs koncepciók közös nevezője az a Szabó Dezső által szabadalmaztatott elgondolás, hogy a magyar parasztság történelmi feladata a szerep eljátszása. Az ország többségét kitevő társadalmi csoportból kell tehát kiindulnia a trianoni sebeket begyógyító, nagy nemzeti regenerációnak.[30] A konkrét folyamatot mindenki másként gondolja: Szabó Dezső új honfoglalással felérő faji forradalommal, Németh László az új paraszti, független középosztály megteremtését eredményező reformokkal, Erdei a Makó környéki vállalkozó parasztpolgárságot országos modernizációs modellé emelő, átfogó társadalmi-politikai átalakulással. Bizonytalan, történhet-e ez fokozatos reformokkal – a forradalmat sem zárja ki, bár komoly kétségei vannak, képes-e erre a parasztság.

nemesi ethosz

A két világháború közötti évtizedekben a nemzetkarakterológia – jóllehet a portékára a kelet-közép-európai régióban volt a legnagyobb a kereslet – reneszánszát éli. Ez összefügg a modernitás háború utáni válságából kinövő orientációs- és identitás-zavarokkal. Szinte mindenütt bizonyos fokú érdeklődésre tart számot a nemzeti karakter kérdése. A válasz pedig a kollektív emlékezetben őrzött sztereotípiák felhasználásával fogalmazódik meg. Ezek – még ha tudományos alátámaszthatóságuk erősen kétséges is – leképezik a nemzet sajátos történelmi pályáját. A tény,

hogy a hazai nemzetkarakterológiák – vagy éppen a külföldiek, lásd Keyserling – a magyarság jellemét a nemesi ethosz tipikus jegyeivel írják le, sokat elmond a magyar társadalomfejlődésről. Tanulságos, mennyire más autosztereotípiákra épül a nemzetkarakterológiai séma Johan Huizingánál, abban a Hollandiában, amelyet a polgári fejlődés mintaországának szokás tekinteni.

Huizinga a korszak kultúrkritikájának egyik legismertebb alakja: Magyarországon Oswald Spengler és Ortega y Gasset mellett az ő nézetei fejtették ki a legnagyobb hatást, sokakat inspiráltak, Szerb Antaltól Halász Gáborig és Radnóti Miklóstól Bibó Istvánig.[31] A számára világhírt hozó könyv, *A középkor alkonya* mellett az ugyancsak nagy nemzetközi figyelmet keltő kultúrkritikai művét, *A holnap árnyékában* is lefordították magyarra. Mindkettőre számosan hivatkoztak. Nemzetkarakterológiai vázlatát a *Hollandia szellemi ismérve* című, rövid írásban fejt ki.[32] Gondolatmenetének alapja egy 1934-es történészkonferencián elhangzott beszéd. (Huizinga írása a maga korában közel sem egyedülálló: a holland nemzeti sajátosságokra kérdezés a 19. századba nyúlik vissza, s az 1930-40-es években a korabeli holland szociológia megpróbál empirikus módszerekkel közeledni a kérdéshez).[33]

A gondolatmenet kerete a holland nemzet genezise. Hollandia léte esetleges történeti körülmények rendkívül szerencsés konstellációjának eredménye – olyannyira, hogy nem túlzás isteni kegyelemről beszélni.[34] A gondolatmenetben kirajzolódó holland nemzetkarakter a polgári kvalitásokra alapoz. A hollandok takarékosak, irtóznak a nagyhangú politikai retorikától, s távol áll tőlük mindenféle heroizmus. Tisztaságmániások – de ez a fogalom a holland nyelvben rendkívül összetett; nem csak a környezet fizikai tisztántartását jelenti. A szabadság az egyik legfontosabb érték számukra, hagyományosan respektálják mások véleményét; a tolerancia történetileg rögzült erényük. Ez nem utolsósorban az ország földrajzi pozíciójának következménye: a holland kultúra három nagy nemzet, az angol, a francia és a német metszéspontjában alakította ki a maga sajátos tartalmait. Huizinga esztétizáló történelemképét ismerve nem meglepő, hogy a holland nemzeti karakter szerinte a művészetben, s azon belül is leginkább a festészetben jelenik meg. „Akár magasra jutunk, akár alacsony sorban maradunk, mi, hollandok mindnyájan polgárok vagyunk, a jegyzőtől a költőig, a bárótól a proletárig. Nemzeti kultúránk minden értelemben polgári, a szó bármilyen jelentésében. (...) Egész történelmünk a polgári törekvéseket tükrözi. Őseink annak idején a polgári szabadságvágytól hajtva tartottak ki a spanyolok ellen. A köztársaság (...) politikai tulajdonságai a polgári erényben gyökereznek. A polgári milióból fakad kevéssé militáns jellegünk és mindennél hangsúlyosabb kereskedőszellemünk. A polgári társadalom magyarázza, hogy az alsóbb néposztályok kevéssé lázadók, miként azt is, hogy nemzeti létünk sekély vize csak enyhén fodrozódott a nagy szellemi áramlatok viharában. Láthatják: meghagyok valamit a szó negatív csengéséből is. Hiszen leginkább bántó fogyatékoságaink: a féktelen szabadosság, a másik iránti figyelmesség hiánya és gyakran felelőtlen fösvénységünk is a polgári berendezkedésben gyökereznek.”[35]

kultúrkritikai attitűd

A sztereotípiák, melyekből Huizinga összerakja a holland karaktert, erősen különböznek a hasonló magyaroktól. Az ő teóriája is szorosan összefonódik a kultúrkritikai attitűddel, ám hangszerelése elüt a kortárs elméletek morfológiai szemléletmódból következő determinizmusától. A mechanizálódást, a nagy szervezetek uralmából fakadó túlszervezettséget és a józan ítélőerő hanyatlását ő is riasztó tünetnek tartja, de nem osztja – az általa egyébként tisztelt – Spengler végletes fatalizmusát. Úgy véli, a szélsőségekre kevéssé hajló, a divatos heroizmust elutasító holland nemzeti karakter esélyt adhat a kor totalitárius szélsőségeivel szemben. Nem osztja a korabeli kultúrkritikához úgyszólván szervesen társuló általános demokráciautálatot. Viszont bírálja a holland választási rendszert, amely nézete szerint megkövesíti a demokráciát. Ellenszerűen nem diktatórikus vagy autoriter megoldást ajánl; éppen ellenkezőleg: a demokrácia revitalizálását az angol típusú többségi választási szisztéma alkalmazásában látja.

Konklúzió helyett

Vajon levonható-e általánosabb tanulságféle a két háború közötti évekre összpontosító áttekintésből? Talán annyi, hogy a nemzetkarakterológia sohasem tűnik el teljesen. Ennek oka a teóriák sztereotipikus jellegéből fakadó szemléletesség, hogy egyszerű, könnyen érthető magyarázatokat adnak, megkönnyítik a tájékozódást. Szóval, a *mi a magyar* kérdése újra és újra óhatatlanul fölmerül a közgondolkodásban.[36] De Bibó Istvánnak is alighanem igaza van, hogy az ilyesfajta spekulációk iránti felfokozott érdeklődés nagy valószínűséggel társadalmi-politikai patológia tünete: mélyebben fekvő baj sejthető, ahol a közösség megszállottan azon rágódik, micsoda ő, ahelyett, hogy az előtte álló, a kor által fölvetett problémák megoldásán töprengene.

Aba-Novák Vilmos: Ivók

A szerző az MTA BTK Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Jelen írás *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült.

[1] *História*, 1987, IX. évfolyam, 1. szám, 17.

[2] Az angol nemzetkarakterológiai sztereotípiák változásaira vonatkozóan lásd: Peter Mandler: *The English National Character. The History of an Idea from Edmund Burke to Tony Blair* New Haven and London: Yale University Press, 2006.

[3] *História*, uo.

[4] Weeda, Claire 2012. *Images of Ethnicity in Later Medieval Europe*.
<http://dare.uva.nl/record/420894> 8.

[5] Uo. 8.

[6] A témában megkerülhetetlen Trencsényi Balázs vaskos kötete: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

[7] A haladás fogalmát részletesen tárgyalja egy, a korszakban megjelent könyv: J. B. Bury: *The Idea of Progress*. London: Macmillan & Co., 1924.

[8] Modernitáskép és nemzetkarakterológia összefüggését részletesen tárgyalom egy hosszabb lélegzetű, a Gondolat Kiadónál kiadás alatt lévő kötetbe írott tanulmányban: *Modernitáskonceptiók a két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiákban*.

[9] Kovács Gábor: *A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Kultúrmorfológia és nemzetkarakterológia a weimari Németországban*. Café Babel, 2001, 39–40. szám, 19–28.

[10] Hermann Keyserling: *Das Spektrum Europas*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1928, 178.

[11] Walter Struve: *Elites against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany. 1890–1933*. Princeton: Princeton University Press, 1973. 274–316.

[12] „A személy szerint ismert magyar arisztokratát a külföld szemében nem jellemzik élesen megkülönböztethető és elhatárolt ’magyar’ vonások. Természetesen nem gondolunk most arra a benyomásra, amit a nálunk járt külföldi, pl. *Keyserling* kaphat a magyar arisztokrácia egészéről mint társadalmi osztályról, amely kép nem nélkülözi a speciális magyar vonásokat. (...) Ezzel szemben igenis jellemzi, éspedig előnyösen jellemzi a magyar arisztokratát az, hogy viselkedési kultúrájában, létezésének esztétikájában és társadalmi helyzetének tartásában az európai arisztokráciák első garnitúrájába tartozik. Hiányzik belőle a kelet-európai arisztokráciák arisztokratikus máz alatti félbarbársága, a dél-európai arisztokráciák társadalmi tartásban való lazasága. A magyar arisztokrata a mai külföld számára teljességgel európai viselkedést, határozott és esztétikus társadalmi tartást jelent.

Úgy lehetne mondanunk, hogy sokkal előnyösebb kép él róla a külföldön, mint idehaza. Ebben természetesen része van annak, hogy ez a kép külföldön is többé-kevésbé arisztokratikus körökben alakul ki; része van annak, hogy a külföldet járók rendszeren az értékesebb elemekből kerülnek ki. De hogy a magyar arisztokrata Magyarországon sokkal inkább ismerődik gögösnek és zárkózottnak, mint külföldön, annak a kialakulásában a döntő momentum hazai eredetű. Éspedig nem más, mint a viselkedési kultúra Nyugat-Európában meglevő egységének és egyetemességének a teljes hiánya idehaza, amiről a továbbiakban még lesz szó. Nálunk a különböző társadalmi osztályok viselkedési módja nemcsak fejlettségében, kidolgozottságban és finomságokban különbözik, hanem emberideáljában és elemi formáiban alapvetően eltér egymástól (...) /Bibó István: *A külföld magyarságképe*, <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/38.html> /

[13] Keyserling: i. m. 11.

[14] Ezt kimerítően tárgyalja Trencsényi Balázs említett munkája: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*.

[15] Keyserling: i. m. 248.

[16] Lásd: Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.

[17] Gr. Széchenyi István: *A' Kelet népe*. Pozsony, 1841,
<http://mek.niif.hu/05500/05533/05533.htm>16–17.

[18] Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*. <http://mek.niif.hu/13700/13783/13783.pdf> 1–2.

[19] „Akár földrajzi fogalomnak vesszük Nyugatot és Keletet, s ez utóbbihoz számítjuk még a Balkánt is, továbbmenve Oroszországot és természetesen Ázsiát; akár szellemi fogalomnak – Magyarország mindenképpen Nyugathoz tartozik, időben hátrább, térben szélről, de a gyepűn belül. Még az sem igaz, hogy Nyugat és Kelet közé ékelt átmenet vagy közvetítő a kettő közt; ha ütköző, Nyugat testének megütött tagja. (...) Az értékelés ezen módja szerint nem a dolgoknak az értékekhez, hanem az eleve megkonstruált nemzeti jelleghez való viszonya dönt értékük fokáról, s ez az a szűrő, amelyen át az 'egészséges' hatásnak be kell szivárognia a nemzet testébe. Mert átvenni, és pedig az átkos Nyugatról átvenni mind szoktak, még a legkeletiebbek is, a fajelméletet (ad norman: árja vér), pogányságot (a.n.: wotanizmus), turanizmust (a.n.: germán faji közösség), nemzeti öncélúságot (a. n.: német autarchia) nyugatról vették át, ők azonban a magyar nemzeti jellem és jelleg birtokában tudják, mit szabad átvenni, mit nem.” / 'Nemzeti öncélúság?' In: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Nagy Sz. Péter, Rakéta Könyvkiadó, Budapest 1990, 65, 69./

[20] „Mint ahogy Észak germán vándorát örökre megigézte Dél napfény-arca, úgy fogja meg most ellenállhatatlan erővel ezt a Kelet kebeléről ideszakadt ifjabb jövevényt a római gondolat heroldjává szegődött Nyugat germán szelleme és életformája. Hiába zárja el határait, hiába övezi magát a Kárpátok gyepűjével, hiába érzi idegennek és tusakodik ellene: a vándor az ellenállásokon keresztül is idehossa és vérebe oltja a feszültséget, úgyszólván 'belevándorol' a magyar történelembe, eszméivel és intézményeivel, problematikájával és ethoszával és ezzel akarva-nemakarva, sorsává válik.” Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Reprint kiadás. Szeged: Universum Kiadó, 1990. [Eredeti kiadás: Budapest: Minerva-Könyvtár 50.: 1936.], 89.

[21] „Nemzeti bűneinket, e századokon át buján burjánzókat négy bokoraljban mutatja be Széchenyi. Az elsőhöz a hiúság és rokonai: önhittség, önáltatás, öncsalás tartoznak, a másodikba lelkesedés és szalmatűz, harmadikba közrestség, negyedikbe végül irigység és szülöttei, pártviszály és uralomvágy.” /Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989, 18./

[22] Prohászka Lajos i. m. 109.

[23] „A sacrum imperium a XIII. század derekán szétbomlik; léte ezután már csak fikció, mint ahogy pusztá fikció a francia vagy angol királyi hatalom szakrális jellege is. Ezzel szemben a magyarságnál nem fikció, hanem egyre jobban erősödő valóság. Ezzel mentett meg a magyarság a szakrális alapjaiból mindinkább kivetkező Európa számára több mint félévezreden át egy 'középkori' szakrális eszmét, amelyet nemcsak élt, hanem fokozatosan élt és fejlesztett és támogató, úgy is mondhatnók: a modern formák számára is rugalmassá tett. Hogy ez mit jelent, azt különösen ma tudjuk csak kellőképpen méltányolni, amikor a végképpen racionalizálódott Európa úgyszólván minden tagjában vonaglik és amikor a legmerészebb történelmi kísérlet is a középkor szakrális kötöttségéhez valamiképpen hasonló létforma megvalósításán munkálkodik.” /Prohászka Lajos i. m. 119./

[24] Lásd: Kovács Gábor: 'Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkarakterológiákban.' In: Neumer Katalin – Laki János (szerk.): *Minden filozófia „nyelvkritika”*. *Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest: Gondolat, 2004, 160–175.

[25] „A gyökér az ázsiai forma. Csak az tud nálunk valóságos tartalomná áthasonulni, amit sikerül objektíve és primitíven, gyökértől levélig és levéltől gyökérig keringéltetni a magyar életben mindabból, ami Európából talaj és levegő, geográfia és história formájában körülvesz bennünket. (...) A magyar élet titka Európa és Ázsia relációjának a titka voltaképpen. (...) Itt mindig minden lehetséges, sőt szükséges, ami az európai kultúrában tartalom, de ha valaha véglegesen elfogadtunk volna valamit, ami forma, Európától, már réges-régen nem volnánk. Nem is érdemünkől maradtunk meg, de egyszerűen nem vagyunk képesek idegen formák átvételére.” /Karácsony Sándor: *Magyar észjárás*. Magvető Kiadó Budapest 1985, 389–390./

[26] Karácsony ugyanúgy a Habsburg-dinasztiának juttat döntő szerepet a magyar fejlődés zsákutcába kerülésében, mint Szabó Dezső, Németh László vagy Bibó István. Véleménye ebben egyezik Prohászkaéval, aki szintén alapvető problémának látja a nemzeti dinasztia hiányát.

[27] „Magyarország valóban a kis autonómiák klasszikus hazája (...) Bennünket az itteni kis autonómiák tartottak meg egy ezredéven keresztül (...) hiszen ezeknek az ellenállásán dőlt meg minden kívülről vagy felülről érkező ártó szándék. (...) milyen kicsi autonómiákról van szó tulajdonképpen? Politikailag a vármegyékre vagy szabad városokra szokás gondolni. (...) Soha nem gondolunk ellenben községeknek, falusi előljáróságoknak, kicsi egyházacskák presbitériumainak mint autonómiáknak hatékony ellenállására. Pedig éppen ezek az egészen apró autonómiák ellenállása volt az igazi megtartó erő.” /Karácsony Sándor i. m., 337–338./

[28] „Délnyugat részben délszláv és vend, Nyugat részben német, Észak részben szlovák, Erdély részben román lakosságából az ember arra következtethetne, hogy hasztalan erőfeszítés ennyire különmű tájak és emberek között egységet teremteni. Történeti tévedés, és mindig is az volt, hogy ezt a földet egyetlen országnak tartották. Az átélés elvont, nem annyira, mert korlátoltan nacionalista, hanem inkább, mert a geniális helyek határait mereveknek tartja és nem látja, hogy az erők egymásba átsugároznak, tájakba, erdőkbe, hegyekbe, inkább falvakba, de leginkább városokba és még ennél is sokkal inkább emberekbe. A geniális erők szövvénye sehol sem külsőség. Főként nem az emberekben, nem a közösségi törekvésekben, még kevésbé a költőkben és az írókban, a legkevésbé pedig abban a hagyományban, amelyben a magyar nép ezer éve él. Az országon belül élő nemzetiségeknek történetük volt, a magyarnak volt egyedül hagyománya. Ezt a hagyományt nem a hódító teremtette és nem hatalmi önkény utólagos igazolási kísérlete. Minden nemzetiség, horvát, német, szlovák, román igénye a földre és a javakra és a hatalomra az országon belül részleges. Az igény jogos, mert a föld java azé, aki a földet lakja. A nemzetiség és az ország azonban nem azonos. Nemzetiség egymagában még nem alap az autonómiára, és újabban, amióta ezt alapnak tekintik, a téveszme válságot válságra idéz. A magyaron kívül egyetlen népnek sincs olyan hagyománya, amely mind az öt tájra egyforma erővel terjed ki.” / Hamvas Béla: *Az öt géniusz. A bor filozófiája*. Életünk könyvek, Budapest, 1988, 40./

[29] Uo., 90–91.

[30] Lásd a Ligetben megjelent tanulmányomat: *Traumák, vereségek és a nemzeti jellem*. <http://ligetmuhely.com/kovacs-gabor-traumak-veresegek-es-a-nemzeti-jellem/>

[31] Huizinga irodalmi recepciójára vonatkozóan: Balogh Tamás, Törő Krisztina: *Huizinga magyar barátai: Johan Huizinga magyar recepciója a harmincas-negyvenes években, tanulmányok*. Budapest: Eötvös, 2002.

[32] Az írás a közelmúltban magyarul megjelent tanulmánykötetben található: Johan Huizinga: *Hogyan határozza meg a történelem a jelent. Válogatott írások (1915–1943)*. Fordította, a bevezetőt és az utószót írta: Balogh Tamás. Budapest: Typotex, 2015, 113–158.

[33] Bart van Heerikhuizen: *What is Typically Dutch? Sociologists in the 1930s and 1940s on the Dutch National Character*. *The Netherlands' Journal of Sociology* 18 (1982), 103–125.

[34] Johan Huizinga: 'Hollandia szellemi ismérve'. In: Johan Huizinga: *Hogyan határozza meg a történelem a jelent. Válogatott írások. (1915–1943)*, 120–121.

[35] Uo. 124.

[36] A közelmúltban jelent meg: Romsics Ignác és Szegedy Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest: Habsburg Történeti Intézet–Rubicon Kiadó, 2005. A kötetet tárgyaló korábbi írásom: Kovács Gábor: *Mi a magyar 1939-ben és mi 2005-ben*, *Magyar Tudomány*, 2007/3.

<http://www.matud.iif.hu/07mar/11.html> A témához lásd még: Balassa Péter 1993-as esszéjét: *Mi a magyar, ha nem kérdezi folyton-folyvást?* <http://ligetmuhely.com/bp-a-magyar-ha-nem-kerdezi-folyton-folyvast/>